

Borský, Pavel; Černoušková, Dagmar; Maráz, Karel

Ke stavebnímu vývoji kostela sv. Jakuba Většího v Pohořelicích ve středověku

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. F, Řada uměnovědná. 1993-1995, vol. 42-44, iss. F37-39, pp. [189]-198

ISBN 80-210-1407-5

ISSN 0231-5025

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/110754>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MATERIÁLY — MATERIAUX — MATERIALIEN

PAVEL BORSKÝ, DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ, KAREL MARÁZ

KE STAVEBNÍMU VÝVOJI KOSTELA SV. JAKUBA VĚTŠÍHO V POHOŘELICÍCH VE STŘEDOVĚKU

Při stavebněhistorickém průzkumu farního kostela sv. Jakuba Většího v Pohořelicích, provedeném v rámci památkové obnovy kostela v červenci 1994, byly zjištěny některé nové poznatky k jeho stavebnímu vývoji, který dále upřesnil následný archeologický výzkum Ústavu archeologické památkové péče v roce 1995, jehož výsledky budou teprve publikovány.

Orientované trojlodí s hranolovou věží, vetknutou při západním průčelí do jižní boční lodi, je na východě ukončené chórem o jednom klenebním poli a pětiboce uzavřeným presbytářem. K jižní straně presbytáře, zaklenutého šestidílnou bezžebrou klenbou, přiléhá sakristie. Trojlodí oddělují široké, hrotitě zaklenuté mezilodní arkády na masívních pilířích. Hlavní loď je zaklenuta čtyřmi poli křížové žebrové klenby, v bočních lodích jsou klenby s vytaženými hřebínky. Mezi trojlodí a presbytář je vloženo příčně orientované dvoulodí o šesti polích křížové žebrové klenby, sklenutých do dvou polygonálních sloupů.

Stavba byla uměleckohistoricky zhodnocena v roce 1977 K. Fischerovou¹, která se zabývala především slohovým vyzněním vložené stejnolodní prostory, a J. Kuthanem v roce 1982².

Z listiny olomouckého biskupa Roberta z roku 1222, v níž se zmiňuje „Heiricus plebanus de Borlic“³, lze usuzovat na existenci kostela v zeměpanských Pohořelicích přinejmenším v první čtvrtině 13. století. Kostel nejprve přináležel ke znojenské provincii, avšak olomoucký biskup Bruno ze Schauenburka jej připojil k arcijáhenství brněnskému⁴. Desátky, příslušející původně staro-

1 Viz K. Fischerová, Výtvarné předpoklady české gotiky. (Příspěvek k architektuře 14. století), Umění 25, 1977, s. 24–33.

2 Viz J. Kuthan, Pohořelice, kostel sv. Jakuba. In: Umění doby posledních Přemyslovců. Praha - Roztoky u Prahy 1982, s. 276.

3 CDB II, č. 236, s. 226–227.

4 CDB V/2, č. 801, s. 488–489. V textu listiny se výslovně uvádí: „...hinc est, quod, cum annui decimales denariorum ecclesiarum cunctarum Znoimensis provincie, predictae Olomu-

boleslavské kapitule, byly 5. ledna 1276 se svolením Bruna postoupeny dolnokounickému klášteru⁵. Jeho nástupce Dětrich pak desátky klášteru v Dolních Kounicích potvrdil 14. května 1288⁶.

Na význam pohořelického kostela ukazuje skutečnost, že se těšil královské i markraběcí přízni. Majetkové nadání se kostelu v Pohořelicích dostalo od markraběte Přemysla (1209–1239) snad již roku 1231, kdy byly kostelu stanoveny také svobody⁷. Přemyslovo nadání, svobody a práva potvrdila v roce 1291 česká královna Guta⁸. Patronátní právo, které patřilo zeměpánům, inkorporoval Jan Lucemburský svatopetrské kapitule v Brně⁹. Svobody kostela potvrdila kapitule vzápětí (v roce 1338) manželka Karla IV., markraběnka Blanka¹⁰ a také Karlův mladší bratr, moravský markrabě Jan Jindřich, v roce 1350¹¹. V souvislosti s inkorporací patronátního práva kapitule sv. Petra v Brně byl při kapitule zřízen kanonikát dotovaný pohořelickou farou¹². Farářem v Pohořelicích se tak stával, často jistě pouze titulárně, jeden z brněnských kanovníků. V roce 1333 jím byl například Heřman, lékař královny vdovy Elišky Rejčky¹³. Po porážce Přemysla Otakara II. na Moravském poli roku 1278 měl být kostel v Pohořelicích údajně zničen¹⁴. Ať již tomu tak bylo či ne, prošel pohořelický kostel v první čtvrtině

censis dyocesis, ...ad Brunnensem archidiaconatum auctoritate Brunnonis, Olomucensis episcopi, cum suo honore sint translate...“.

5 CDB V/2, č. 801, s. 488–489.

6 CDM IV, č. 268, s. 347.

7 CDM V, č. 13, s. 227. Jedná se pouze o regist dnes nedochované listiny v rajhradském rukopise Haanových Statut kostela sv. Petra (sig. G h 26, f. 73°). Otázkou zůstává datace listiny. V diplomatáři je uveden rok 1231, avšak J. Šebánek se domnívá, že „listina Přemyslova náleží nejspíš k r. 1251.“ Srov. J. Šebánek, *Moderní padělky v moravském diplomatáři Bočkově* do r. 1306, ČMM 60, 1936, s. 65.

8 CDM V, č. 96, s. 293. Rovněž v tomto případě známe pouze regist zaznamenaný v rajhradském rukopise Haanových Statut kostela sv. Petra (sig. G h 26, f. 73°). Viz J. Šebánek, *o.c.*, s. 65.

9 CDM VII, č. 284, s. 865.

10 CDM VII, č. 301, s. 873.

11 CDM VIII, č. 30, s. 18.

12 Iniciátorem měl snad být olomoucký biskup Jan Volek a kanonikát měl být zřízen k 1. 12. 1334. K tomu srov. 750 let města Pohořelic (kol. autorů). Pohořelice 1973, s. 18. Starší literatura uvádí, že „v Pohořelicích měla kapitula již před r. 1318 podací kostelní, z jehož důchodů vznikla u kapituly prebenda...“. Viz J. Tenora, *Státek sv. Petra v Brně. Vzájemné vztahy a hospodářské proměny vrchnosti i poddaných I. Do roku 1757*. Brno 1934, s. 17. A. Kratochvíl připisuje iniciativu při zřízení kanonikátu samotné kapitule, „jež z bohatých nadání fary zřídila samostatné obročí.“ Viz A. Kratochvíl, *Pohořelický okres. Vlastivěda moravská*. Brno 1913, s. 63–65, který snad čerpal z citace: Kroměříž, k. a. arch. „Liber erect. et fund. altarium 1482–1552“, fol. A 7 – A 9.

13 CDM VI, č. 453, s. 347–349.

14 Zpráva o škodách na kostele v roce 1278 se v topografické a ve vlastivědné literatuře traduje u většiny autorů. Uvádí ji G. Wolný, *Kirchliche Topographie von Mähren, meist nach Urkunden und Handschriften*. IV. Abt., Brünn Diöcese. Bd. II. Brünn 1858, s. 229–234; A. Prokop, *Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung*. Wien 1904, s. 315–316; A. Kratochvíl, *Pohořelický okres. Vlastivěda moravská*. Brno 1913, s. 59n. O poškození kostela v nedalekých Loděnicích v tomtéž roce uvažoval i V. Mencl. Srov. V. Mencl, *Pan-*

14. století rozsáhlou přestavbou, datovanou letopočtem 1323 v torzu nápisu pod freskou se zobrazením smrti P. Marie na jižní straně presbytáře¹⁵.

Stavební podobu kostela před přestavbou lze na základě nových zjištění zčásti rekonstruovat. V západním průčelí, vyzděném z lomového zdiva, byly nalezeny spáry vyznačující tvar štítu severní boční lodi kryté původně pultovou střechou. Sklon střechy byl následně upraven nadezdívkou z cihel o rozměrech 28–29x13x9 cm. Další předpokládané vertikální členění průčelí podle bazilikálního schématu potvrzuje provázání paty zaniklého štítu hlavní lodi a nadezdívky severní mezilodní arkády na půdě. Do starší stavební koncepce patří zřejmě i do jižní boční lodi vysunutá věž, jejíž lomové zdivo se zdá být provázáno se zbytkem původního západního průčelí, které však bylo několikrát přestavěno. Obvodová zeď trojlodí se zachovala v původním lomovém zdivu pouze na severní straně, kde byla prolomena dvojicí úzkých, hrotitě zaklenutých oken a dnes utopeným portálem s polygonálním (upravovaným ?) záklenkem a přímo okoseným ostěním. V jižní obvodové zdi zůstal z původního lomového zdiva zachován jen krátký úsek východně od přistavěné předsíně. Západní část zdi při věži byla vyzděna znovu celá z cihel o rozměrech 28x13x9 cm a k věži byla připojena na spáru. Obtížněji rekonstruovatelná je východní část kostela. Zřejmě nejstarší částí celé stavby je podle nejnovějších archeologických zjištění dnes nepřilíš předstupující příčná loď, na kterou původně navazovala užší západní část a zároveň neznámého půdorysu. Charakteristickým detailem je nakolmo postavený opěrák při jihozápadním nároží transeptu. V osách severní a jižní zdi transeptu i ve zdi východní byla nalezena zazděná vysoká okna, která zřejmě ještě ve 13. století nahradila zcela původní okenní otvory. Ve špaletě jednoho z oken byla zatažena omítka s líčkou. Pokud byl transept zaklenut, lze z rozmístění oken usuzovat na tři velká, obdélná klenební pole.

V Pohořelicích byl tedy snad v první polovině 13. století vystavěn plochostropý (?) kostel s transeptem a s věží, záhy (po roce 1278?) rozšířený do podoby dochovaného trojlodí. Od počátku 14. století byl postupně přestavován. Nejpodstatnější změnou byla přestavba staré příčné lodi do podoby příčně orientovaného dvoulodí a nahrazení staršího kněžiště polygonálně uzavřeným presbytářem podepřeným nakoso postavenými opěráky. Přestavbě transeptu předcházelo zaklenutí hlavní lodi, kde byly užity konzoly s tuhým, abstraktním dekorem.

ské tribunové kostely v naší románské architektuře, *Umění* 13, 1965, s.55. K údajnému zničení kostela by se mohla vztahovat listina adresovaná městu Pohořelice 29. září 1278, která je patrně Bočkovým falzem. Pohořelice měly tehdy dostat jako odškodné na deset let užívání mýta a na stejnou dobu měly být osvobozeny od placení cel a mýt. K věčnému držení dostali pohořelíci les u řeky. K problematické listině srov. J. Krejčíšková, Rudolf Habsburský a moravská města v letech interregna 1278–1283, *SPFFBU*, C 32, 1985, s. 149–158.

15 Nápis přepsal v r. 1860 M. Trapp. Srov. K. Fischerová, o.p., s. 33, pozn. 29. K vyobrazení smrti P. Marie na jižní straně presbytáře srov. naposled K. Stejskal, *Počátky gotického malířství*. In: *Dějiny českého výtvarného umění I/1. Od počátku do konce středověku*. Praha 1984, s. 304.

Některé z nich jsou ukončeny zřetelnými prstenci, odpovídajícími neprovedeným (?) přízdním příporám. K zaklnutí transeptu bylo užito šesti polí sklenu-
tých klínovými prožlabenými žebry do dvou polygonálních sloupů. Tato změna
si vyžádala zazdění starších oken a současně výstavbu opěráků v ose severního a jiho-
východního průčelí, provázaných s touto zazdívkou. Dále byla stavba zajištěna nako-
so postavenými drobnějšími opěráky přistavenými k severovýchodnímu a jiho-
východnímu nároží. Užitému klenebnímu schématu odpovídalo rozmístění no-
vých oken. K transeptu na spáru přistavený presbytář byl zaklnut žebry s profi-
lem hrušky se širokou páskou na vrcholu, která byla v hojně míře druhotně užita
v obvodovém zdivu při opravě kněžiště po požáru v roce 1714, kdy byl presby-
tář pobořen zřícenou menší věží nad lodí¹⁶. Zaklnutí transeptu i presbytáře bylo
dokončeno nejpozději k roku 1323, protože ostruhově podseknutá svazková kle-
nební přípora na jižní straně kněžiště navazuje přímo na datovanou fresku a její
pozdější osazení by bylo bez poškození výmalby sotva možné.

Nejasná zůstává funkce dvojice hrotitých slepých oblouků u věže na jižní fa-
sádě kostela, které jsou vyzděny z cihlových tvarovek profilovaných širokým
mělkým výžlabkem. Vpadlá pole těchto oblouků jsou omítnuta a olíčena stejně
jako tvarovky bílou líčkou. V souvislosti s dvojicí lomených arkád ve spodní
části zdi se snad jedná o pozůstatek neznámé přístavby (patrové kaple ?) ze 14.
století.

Stavební vývoj kostela ve středověku ukončily úpravy vynucené aktuální tu-
reckou hrozbou. Vlna fortifikačních úprav kostelů na přelomu 15. a 16. století
na jižní Moravě se tak dotkla i pohořelického kostela¹⁷. Nad oběma bočními
loděmi i nad transeptem bylo vyzděno obranné polopatru z nízkých cihel, opa-
třené řadou střílen. Patrně při této příležitosti byl celý areál kostela se hřbitovem
obehnan dnes zaniklou zdí se střílnami a s tříčtvrťálcovou baštou (?), patrnou
ještě na obraze požáru Pohořelic v roce 1714 od J. G. Gutweina, který je dnes v
kostele umístěný na západní stěně severní boční lodi. Nadezděním obvodových
zdí původní dispozice kostela definitivně zmizela.

16 Farář Anton Weiger popisuje tyto události „nach alten Schriften“ v „Beschreibung des ural-
ten Marktes und Pfarortes Altstadt Pohlritz als Beitrag zur Real-Matrik des Seelowitzer
Dekanates verfasst und Zusammen getragen in den Jahren 1827 und 1828 von A. W.“ Viz.
Beschreibung, fol. 12. V poznámce o opravě presbytáře zmínil letopočet 1583 „im gotischer
Schreibart“ nad okny chóru. Presbytář byl ještě v roce 1714 obnoven.

17 Srov. např. L. Lefnerová, Pozdně gotické opevněné kostely na Moravě. Diplomová práce na
FF UJEP v Brně. Brno 1958; M. Plaček, Opevněné kostely na Hustopečsku, Malovaný kraj
17, 1981, č. 1., s.4–5. Podle zpráv ze sněmovních usnesení měly být v té době kostely, tvrze
a místa, kde se obyvatelé ukryvali, opraveny a krajští hejtmané měli za úkol prohlédnout a
připravit k obraně všechna vhodná místa při zemských hranicích. Viz F. Kameníček, Zem-
ské sněmy a sjezdy moravské, jejich složení, obor působnosti a významu od nastolení na
trůn krále Ferdinanda I. až do vydání Obnoveného zřízení zemského (1526-1628). Díl II.
Brno 1902, s. 263. V souvislosti s opevněním kostela je zajímavý zápis ve farní kronice o
umístění původní sakristie v podvěží (fol. 13).

Geologické posouzení stavebního materiálu

Jaroslav Dvořák

Nejčastěji nalézányi horninami, použitými pro hrubé zdivo kostela, byly granitoidy brněnského masívu a jeho pláště prekambriického stáří: rezivé granodiority, zelenavé diority, růžové granodiority až granity, pegmatity a poměrně hojné biotitové břidlice. Méně často se vyskytují červenohnědavé arkozové pískovce permského stáří a béžové mikritové vápence svrchnojurského stáří.

Pro náročné kamenické prvky včetně bloků, armujících nároží stavby byly dováženy běložlutavé litotamniové vápence spodnobadenského stáří. Nejnáročnější architektonické články jsou zčásti vytesány ze světležlutošedých slabě vápnnitých jemnozrnných pískovců eocenního stáří karpatských flyšových jednotek. Dopraveny byly ze Ždánického lesa, ze vzdálenosti kolem 50 km.

Horniny brněnského masívu byly dováženy jednak z okolí Vedrovic, ze vzdálenosti, která přesahovala 12 km, jednak z okolí Moravských Bránic, ze vzdálenosti kolem 14 km. Béžové vápence svrchnojurského stáří pocházejí z Pavlovských vrchů, ze vzdálenosti 13 km. Arkózové pískovce permského stáří byly těženy v boskovické brázdě, vzdálené přes 22 km. Litotamniové vápence miocenního stáří byly dováženy z návrší Výhon u Židlochovic, vzdáleného 10 km vzdušnou čarou.

Křtitelnice a lavabo byly vytesány z bělavého hrobozrnného krinoidového vápence svrchnojurského stáří, jehož jediný zdroj je na Stránské skále u Brna. Leží ve vzdálenosti 24 km od Pohorelic.

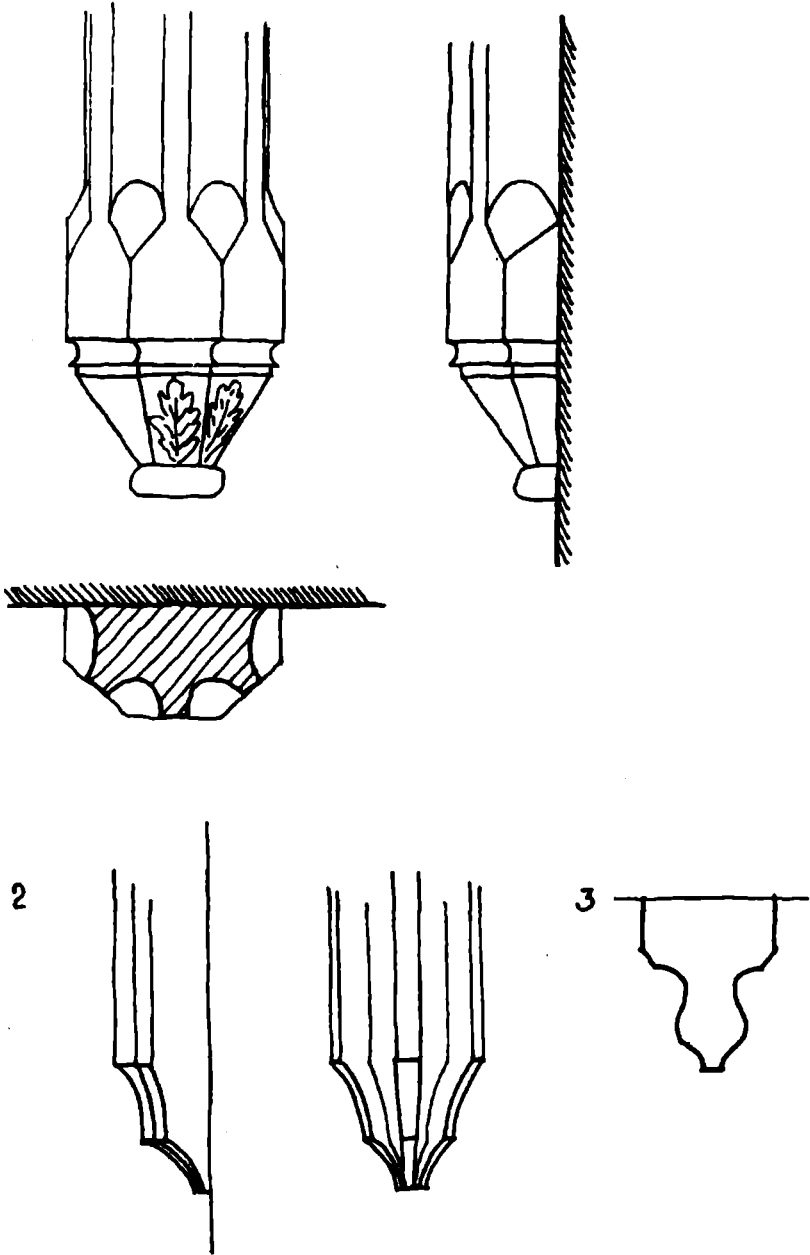
Původ snímků — Nachweis der Abbildungen

Památkový ústav Brno: 1.

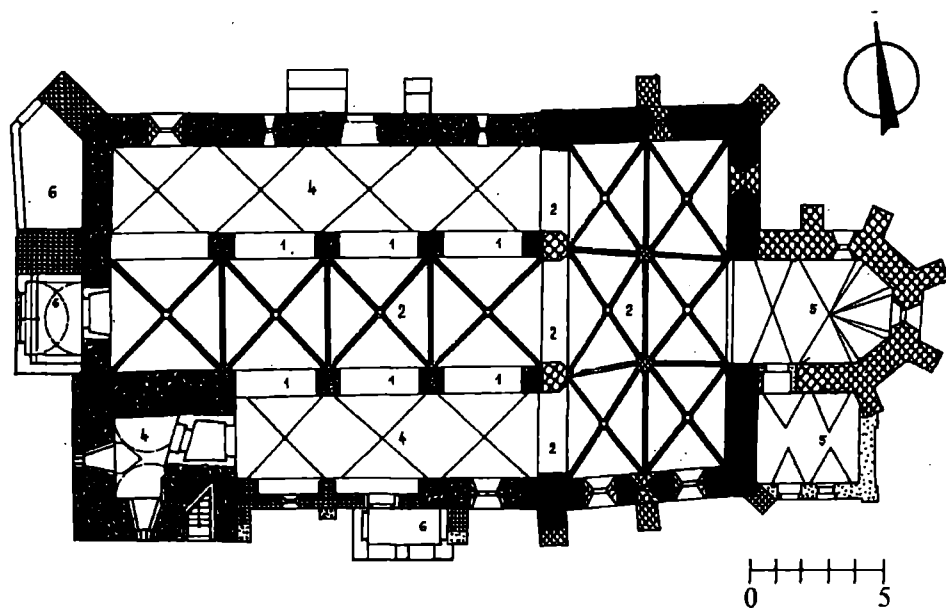

Pohořelice, farní kostel (detail obrazu J. B. Gutweina, 1714)

KE STAVEBNÍMU VÝVOJI KOSTELA SV. JAKUBA VĚTŠÍHO V POHOŘELICÍCH
VE STŘEDOVĚKU

- 1 klenební konzola v hlavní lodi
2 klenební konzola v dvoulodí
3 profil žebra z presbytáře

Legenda k půdorysu

Zdivo

- 13. století (1. fáze)
- 13. století (2. fáze)
- přelom 13. a 14. století (do r. 1323)
- druhá čtvrtina 14. století
- kolem r. 1747

Prostory

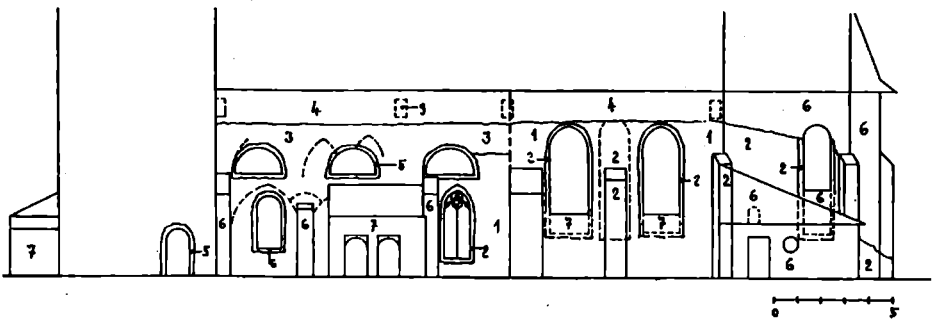
- 1 13. století
- 2 přelom 13. a 14. století (do r. 1323)
- 3 druhá čtvrtina 14. století
- 4 kolem r. 1668
- 5 kolem r. 1714
- 6 19. století

KE STAVEBNÍMU VÝVOJI KOSTELA SV. JAKUBA VĚTŠÍHO V POHOŘELICÍCH VE STŘEDOVĚKU

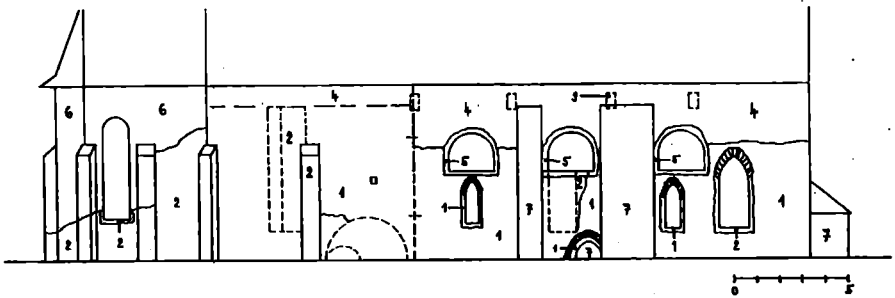
Legenda k pohledům

- 1 13. století
- 2 přelom 13. a 14. století (do r. 1323)
- 3 druhá čtvrtina 14. století
- 4 přelom 15. a 16. století
- 5 kolem r. 1668
- 6 kolem r. 1714
- 7 19. století
- 8 1934–1935
- 9 1989

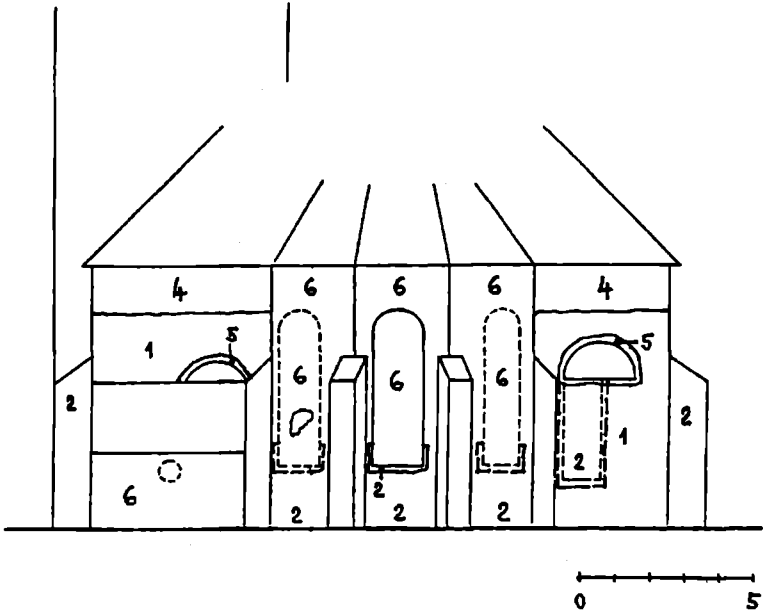
Jižní průčelí

Severní průčelí

Východní průčelí

Západní průčelí

